

**Ю. Прокопчук, асп.,
Чернівецький національний університет
імені Ю. Федьковича**

РИМА ТАРАСА ШЕВЧЕНКА В ДОСЛІДЖЕННЯХ ДМИТРА ЗАГУЛА

У статті проаналізовано працю Д. Загула "Рима в "Кобзарі" Т. Шевченка" (1924), окреслено її значення для сучасної віршознавчої науки.

Ключові слова: рима Т. Шевченка, внутрішня рима, функції рими.

В статье проанализирована работа Д. Загулы "Рифма в "Кобзаре" Т. Шевченко" (1924), обозначено ее значение для современной науки о поэзии.

Ключевые слова: рифма Т. Шевченко, внутренняя рифма, функции рифмы.

Consideration of D. Zagul's research "The rhyme in "Kobsar" of T. Shevchenko" (1924), determination of its value in modern science are analyzed in this article.

Key words: T. Shevchenko's rhyme, internal rhyme, functions of rhyme.

Рима Т. Шевченка – предмет аналізу багатьох українських віршознавців, проте одним із перших дослідників майстерності поетового римування був Д. Загул, який виступив зі статтю "Рима в "Кобзарі" Т. Шевченка" 1924 року в Шевченківському збірнику. Своєю працею учений заперечує думки, які висловлювали сучасники поета (М. Максимович, М. Драгоманов) про бідність, простоту Шевченкової рими. Науковцеві також належить перша спроба класифікації поетових рим. У своїй статті Д. Загул акцентує увагу передусім на особливостях Шевченкової рими. Він звертається до історії її вивчення і наголошує на важливості статті Б. Якубського "Форма поезій Шевченка", яка опублікована у Шевченківському збірнику 1921 року. Д. Загул позитивно оцінює статтю Б. Якубського, підкреслюючи новаторство способів ритмізації

у Т. Шевченка. Проте, з другого боку, "стаття надто загальна: про строфіку й евфоніку "Кобзаря", зокрема про риму його сказано в ній дуже мало; більше й не можна сказати на трьох-чотирьох сторінках" [2, 109]. Хоча саме рима, за твердженням Н. Костенко, є одним з "основних компонентів стилю- і віршотворення в поетичній творчості Т. Г. Шевченка" [6, 47].

М. Зеров, який у своїй лекції "Форма Шевченкової поезії" децю схематично аналізує літературознавчі праці про віршування Т. Шевченка, вважає, проте, що саме Б. Якубський дав найґрунтовнішу характеристику поетового вірша: "В ній дано докладний розгляд метрики, ритміки, евфоніки та строфіки "Кобзаря" [3, 181]. Однак широким узагальнень стосовно поетової рими у Б. Якубського годі знайти. Д. Загул оцінює риму Т. Шевченка як "одно з найцікавіших явищ його віршової техніки" [2, 109] і заперечує ті погляди, які панували в тогочасній науці, що поетова рима народна, "проста й невибаглива" [2, 109]. Дослідник виступає проти тверджень Б. Якубського, який у своїй розвідці підсумовував, що "дуже цікавих рим "Кобзарь" має небагато" [2, 109]. І запереченню цієї тези Д. Загул присвячує надалі свою статтю.

Пізніше у журналі "Життя й революція" 1928 року (№ 7 і 8) вийшла праця Б. Якубського "Творчий шлях поета (Еволюція творчости Дмитра Загула. 1906–1927)", а 1931 року вона ж фактично без жодних змін була опублікована окремою книжкою у видавництві письменників "Маса" (серія "Літературні портрети") під назвою "Дмитро Загул". У ній четвертий розділ присвячено науковій діяльності поета. Окреме місце Б. Якубський відводить праці Д. Загула "Рима в "Кобзарі" Т. Шевченка", говорячи про неї як про таку, що й досі залишається незастарілою, проте "напівзабутою" [9, 49]. Б. Якубський високо оцінює науковий рівень статті ("...її зроблено дуже уважно, свіжо і з дуже доброю ерудицією в цьому вузько-специфічному питанні поетичної стилістики" [9, 48–49]), надалі радить прочитати її поетам, стверджуючи, що кожен знайде "для себе низку солідних, науково-обґрунтованих висловів про українське римування" [9, 49]. Сам же Д. Загул звертає увагу на те, що ця стаття є тільки його першими думками і роздумами, що наука ще тільки чекає на повне й усебічне дослідження Шевченкової рими. Проте стаття Д. Загула не залишилася без уваги наукових кіл і не обмежилася лише відгуком Б. Якубського. У своїй рецензії на

Шевченківський збірник М. Зеров не обминає увагою і розвідку Д. Загула: "Стаття Д. Загула "Рима в "Кобзарі" Шевченка" ставить питання найширше: її завдання – показати багатство й різноманітність римування у Шевченка. В статті багато тонких спостережень щодо характеру Шевченкової рими, її безпосередності, синтаксичної доцільності" [4, 367].

На початку статті Д. Загул аналізує риму Т. Шевченка, зазначаючи, що "Шевченкова рима доцільна, невишукана, невимушена" [2, 110], і саме це є причиною першого, часто помилкового, враження "крайньої простоти" [2, 110], проте при пильнішому розгляді рими виявляється майстерність поета, "в якій до сьогодні ще не може Шевченкові ніхто дорівняти", "такого багатства і такої різноманітності кінцевого, рядкового і внутрішнього римування не знаходимо і в найвибагливіших, найбільш витончених сучасних митців" [2, 110]. Д. Загул наголошував на природності Шевченкової рими, на її невимушеності, що полягає у прямому порядку слів, а не інверсії, як часто "робили всі його попередники й що роблять майже всі сучасні поети" [2, 110]. Досліджуючи риму в "Кобзарі", Д. Загул визначає кілька функцій, які вона виконує у віршах, першими з яких він називає ритмічну й евфонічну функції, проте ці функції рима виконує постійно, а в Т. Шевченка вона має й інші смислові навантаження: рима "зазначає кінець чи початок речення, одділяє головні речення од побічних і розмежовує рівнорядні між собою речення" [2, 110]. Для прикладу дослідник наводить поезію "Якби ви знали паничі...".

У своїй розвідці Д. Загул чи не вперше звертає увагу на внутрішню риму в поезії Т. Шевченка. Науковець акцентує на логічному наголосі, на "психологічному підвищенні та пониженні" [2, 111], зазначаючи, що часто ті слова, які мали цей наголос, римувалися у Т. Шевченка, причому такі внутрішні рими виконують ту ж саму синтаксичну функцію, розділяючи "одну частину речення од другої, ділять його на "ритмічні хвилі"" [2, 111]. Крім цього, у статті наводиться думка, що рима в "Кобзарі" тісно пов'язана з будовою речення, і тому внутрішні рими є настільки органічними в поезії Т. Шевченка. Дослідник виокремлює ще одну функцію поетової внутрішньої рими – функцію увиразнення речення. Дуже часто, зазначає Д. Загул, внутрішня рима виконує функцію милозвучності, проте в "Кобзарі" вона "своїм суголосом підкреслює

де-коли найбільше підвищення в реченні і його кадансію; цим вона зміцнює виразність речення" [2, 111]. Спираючись на працю російського вченого В. Жирмунського про історію і теорію рими (яка довгий час, фактично до появи праць М. Гаспарова, залишалася однією з найвагоміших у цій галузі), український дослідник виділяє ще одну важливу функцію внутрішньої рими: "Шевченко, незрівняний майстер у виборі слів і значінь для римування, переніс це завдання [виокремлення римованих слів і порівняння або протиставлення їх значень. – Ю. П.] кінцевої рими і на внутрішню, яка в інших поетів має виключно евфоничне значіння", "...внутрішня рима в рядкові "Ц а р і в , всесвітніх ш и н к а р і в " [розбивка Д. З. – Ю. П.] ставить знак рівняння між поняттям шинкаря, що торгує своєю горілкою, і поняттям царя, що шинкує кров'ю своїх підданців" [2, 111]. У зв'язку з цим виділяється ще так звана "каламбурна рима" [2, 112], яка часто надає саркастичний або комічний відтінок.

Однією з найважливіших функцій поетової рими Д. Загул називає ритмічну функцію, оскільки "вона ділить звичайний двохвірш коломийкового розміру на пів-вірші, ба навіть на окремі стопи, зазначає рядкові цезури та дрібніші павзи". Аналізуючи "Подражаніє сербському", науковець доводить, що саме внутрішніми та кінцевими римами Т. Шевченко ділить коломийковий двохвірш на амфібрахії, і висноує: "Таким чином Шевченко зтонізував коломийковий двохвірш до певного виду метричної чотирьохвіршової строфіки. Так само тонізує він римами й 12-тискладовий силабичний вірш" [2, 112]. На прикладі "Гайдамаків" (розділ "Титар") дослідник спостерігає за піввіршами й акцентує на внутрішній римі, яка зв'язує собою ці піввірші, цим самим підпорядковуючи собі ритмічну структуру. Окремо у статті звертається увага на значенні "вокального складу" [2, 113] кожного з піввіршів. Аналізуючи комбінації звуків у поезії "Мені однаково...", дослідник наводить ряд статистичних даних про переважання звуків *м*, *н*, що у свою чергу впливає на зміст у даному творі ("висловлюють смуток і десперацію поета" [2, 113]). Узагальнюючи й підсумовуючи свої спостереження над звуковими комбінаціями у Т. Шевченка, Д. Загул приходять до висновку, що вони "завжди влучні, добірні, доцільні", "вони передають Шевченкові настрої, відповідають цілком предметові поетичного зображення чи вислову,

– вони, так мовити-б, матеріалізують вражіння та емоції поета" [2, 113]. Асонанси й дисонанси виконують ще й композиційну функцію [2, 110], на що також звернула увагу сучасна дослідниця Н. Костенко, стверджуючи, що "звукова асоціативність поширюється завдяки композиційній функції рими, насамперед через внутрішнє римування" [7, 28].

Надалі Д. Загул у своєму дослідженні піддає аналізу риму у "вужчому розумінні" [2, 113], а саме намагається схарактеризувати її наприкінці, на початку, всередині і впродовж усього віршового рядка. Цікавими є спостереження над початковою римою, чимало прикладів якої наводить дослідник, а також над "середньою римою" [2, 113], оскільки "вона звичайно дзвінкіша од кінцевої і глибша од початкової" [2, 113]. При аналізі позицій внутрішньої рими науковець виокремлює так зване "кільце" – риму, яка зв'язує початок і кінець одного віршового рядка і має формулу "Rx-yR", проте "найбільш маркантними щодо цієї рими являються в "Кобзарі" ті рядки, що крім цієї внутрішньої рими ніякої іншої не мають" [2, 114]. У статті наводиться низка інших внутрішніх рим, наприклад, "збіг" з формулою "xR-yR" (Г. Сидоренко називає таку риму "римою-кільцем", "римою-зіткненням", проте зараховує також до неї і такі рими, "що з'єднують початок й закінчення рядків" [8, 123], за термінологією Д. Загула "кільце"), "кінцівка" (xR-yR), "скріп" (Rx-yR), "хрестик" (Rr-Rr), а також рими з формулами "xy-RR", "RR-xy", "Rr-rR" ("замок") [2, 115]. За підрахунками вченого, однією з найбільш уживаних рим була та, що з'єднує початок одного рядка з кінцем другого. Взагалі, на думку дослідника, Т. Шевченко мав надзвичайний слух, оскільки часто римував початкове слово одного рядка з останнім словом третього або повторював риму впродовж строфи, часто римував "останнє або перше слово одного рядка з середнім другого" [2, 116], використовував "септінарну риму" [2, 116], яка між римованими словами має семирядковий інтервал. Таких рим Д. Загул нараховує десять, проте наголошує, що з шестирядковим інтервалом їх є набагато більше. І. Качуровський, аналізуючи позиції внутрішньої рими, нараховує їх дев'ять, проте стверджує, що в німецькій літературі кінця XIX ст. на питанні про види рим зупинялися значно докладніше. Свідченням того, що Д. Загул ішов за німецькою класифікацією, є, на нашу думку, сама термінологія, яку використовує науковець, наприклад, "Mittelreime"

[5, 83], що дослівно означає серединна рима, у Д. Загула – "середня" рима.

Д. Загул заперечує ту думку, яка існувала впродовж тривалого часу, що Шевченкова рима – переважно дієслівна, у зв'язку з народною формою його поезії. Дослідник стверджує, що така теза характерна тільки для ранньої поезії, проте "що далі до кінця книжки, тим цих рим значно менше" [2, 117], і вони складають тільки четверту частину усіх рим. "Не буде помилковим вважати, що до заслання в поета панувала ще звукова, суфіксальна рима, а коренева тільки зароджувалась" [2, 117], проте на засланні, за твердженням Д. Загула, Шевченкова рима змінюється: домінує граматично неоднорідна, що у свою чергу, на думку дослідника, пов'язано із переходом до 4-стопового ямба. Однак Н. Костенко заперечує ці висновки вченого, так само, як і думку В. Коптілова, що Т. Шевченко перейшов до нефлективної рими ще в 1845–1846 роках, оскільки "насправді комбінованих, граматично різнорідних рим (точних, неточних, приблизних) тут [в поемі "Гайдамаки" (1841 р.). – Ю. П.] набагато більше, ніж флективних, дієслівних (комбінованих – 65%, дієслівних – 35%)" [6, 56]. Тобто граматично різнорідна рима не пов'язана з переходом до 4-стопового ямба і з'являється ще в ранніх творах поета. Д. Загулу, проте, не вдалося простежити зв'язок рими з віршовим розміром, на чому наголошує Н. Костенко: "Таким чином, лабораторією для ненормативних приблизних і неточних рим у Т. Шевченка був головним чином 14-складовий вірш, а в інших розмірах він більшою мірою притримувався правил" [6, 56].

Д. Загул стверджує, що Шевченкова рима тяжіє до точності. У детермінуванні точності дослідник іде за вже згаданою працею В. Жирмунського і визначає точну риму за кількома параметрами: тотожність кількості складів і наголосів віршових закінчень; тотожність наголошених голосних; збіг або звукова подібність ненаголошених голосних; звукова близькість приголосних, які розташовані після наголошених голосних. На думку дослідника, "в більшості своїх рим Шевченко дотримував тільки трьох перших вимог, так що в нього римує тільки один склад з наголошеним вокалом і позанаголосними одною-двома-трьома шелестівками" [2, 117], однак у чоловічих римах у Т. Шевченка збігався тільки один приголосний перед наголошеним голосним.

Цікавими є висновки Д. Загула про розробку Т. Шевченком неточних і приблизних рим. Приблизна рима полягала в "ухилах як у відтинках наголошеного вокалу, так і в чергуванні твердих і м'яких консонантів" [2, 118] (у сучасній науці останнє твердження зараховується до визначення неточної рими), а також у римуванні закритих і відкритих складів. Неточна рима полягала в різниці наголошених голосних, у кількості й порядку приголосних.

Ці думки Д. Загула підтверджуються сучасними дослідженнями про особливості рими поета. Так, Н. Костенко у своїй статті висновує: "У ранній період [...] ведуться активні пошуки і розробка ненормативних неточних і приблизних рим, у багатьох випадках граматично різноманітних, комбінованих, у першу чергу в 14-складовому, генетично народно-пісенному вірші й інших силабічних розмірах, меншою мірою – в 4-стоповому ямбі" [6, 67]. Однак спостереження над приблизною і неточною римою у Д. Загула є дещо схематичними, хоча, як слушно зазначав М. Зеров, "саме оце користування неточними римами і привело деякого з дослідників до висновку про бідність Шевченкового римування" [4, 367]. Проте своє недопрацювання Д. Загул пояснює тим, що "ця стаття, поверхова і загальна, взята мною з тих матеріалів, які я зібрав для більшої, чисто наукової праці про звукові повтори в "Кобзарі"" [2, 118]. Саме це твердження науковця наводить на думку, що мала би бути ще одна стаття, проте за відсутності архіву автора, який, за свідченнями найбільшого дослідника життя і творчості Д. Загула С. Далавурака, зник у 1941–1942 роках, про ці напрацювання говорити не доводиться.

Свої спостереження Д. Загул підтверджує прикладами з поезій Т. Шевченка і на їхній основі заперечує твердження М. Максимовича про бідність поетової рими, який вважав, що Т. Шевченко рідко використовував народно-пісенну основу. Своїм дослідженням Д. Загул доводить, що "рима в Шевченка досить багата, різноманітна й цікава", що "Шевченко знав народню пісню, це доказують його пісні, яких годі одрізнити од дійсно-народніх" [2, 118]. Проте Д. Загул припустився певних неточностей, зокрема, коли стверджував, що рима у Т. Шевченка часто переходить в алітерації й асонанси. На думку Г. Сидоренко, "це твердження парадоксальне", "рима не може переходити в асонанси й алітерації, бо вона з них походить" [8, 20]. Однак своє розуміння походження

рими Д. Загул продемонстрував ще 1923 року в підручнику "Поетика": "Як така, вона мусіла бути колись початковою", "при строгішому ритмічному розвитку ця початкова рима залишилась тільки в одному рядку і таким чином повстала рядкова рима, щось подібне до алітерації, яку зустрічаємо в старовинних поетичних утворах", "під кінець 10-го віку з'явилась (певно, самостійно, хоч і не без деякого впливу зі сходу, з Арабії) не така буйна, але більш повнозгучна кінцева рима, яка мусіла зв'язувати віршові рядки в строфи" [1, 137]. Про походження кінцевої рими говорить І. Качуровський і вважає, що вона постала самостійно, без арабських впливів [5, 34–35], і підтверджує думку Д. Загула про походження її з рядкової рими, стверджуючи, що "вона розвинулася з рими піввіршів" [5, 81], тобто з такої, яка за сучасною термінологією називається внутрішньою.

Стаття Д. Загула про риму Т. Шевченка залишалася деякий час призабутою, однак не втратила свого значення, оскільки містить цікаві висновки щодо внутрішньої рими поета, функцій, які вона виконує у його творах. Так, підсумовуючи думки науковця з приводу функцій внутрішньої рими, можна виділити таке: вона ділить рядок на піввірші, цим самим підпорядковуючи собі ритмічну структуру; виокремлює римовані слова і порівнює або протиставляє їхні значення. Спостереження над римою Т. Шевченка залишаються актуальними й досі, оскільки, як стверджує Г. Сидоренко, саме Д. Загул "уперше порушив питання класифікації Шевченкової рими" [8, 123], виділивши цілий ряд позицій внутрішньої рими, а також звернув увагу на рядковий інтервал, зокрема семирядковий, зробив акцент на структуротвірній функції внутрішньої рими, на чому наголошують І. Качуровський та Н. Костенко. Д. Загул звернув увагу на асонанси й дисонанси, а також їхні функції у поезії Т. Шевченка. Варто відзначити, що погляди Д. Загула на віршування Т. Шевченка (хоча вони і не були предметом дослідження науковця) відповідають загальним тенденціям тодішнього літературознавства. Д. Загул не поділяв поглядів С. Смаль-Стоцького (лекції якого мав змогу відвідувати в Чернівецькому університеті у 1912–1913 роках) на ритміку Т. Шевченка, який виокремлював у ній тільки коломиївкий, козачковий (шумковий) і колядковий вірші.

Дослідження Д. Загула є суголосними сучасним поглядам дослідників ритміки Т. Шевченка. Слід наголосити, що своєю

статтею Д. Загул зробив вагомий внесок у розвиток українського літературознавства, зокрема шевченкознавства 20-х років ХХ ст., спричинив подальші дослідження рими поета.

1. *Загул Д.* Поетика / Переднє сл. Б. Якубського. – К., 1923.
2. *Загул Д.* Рима в "Кобзарі" Т. Шевченка // Шевченківський збірник / Під ред. П. Филиповича. – К., 1924.
3. *Зеров М.* Українське письменство ХІХ ст. Від Куліша до Винниченка: Лекції, нариси, статті. – Дрогобич, 2007.
4. *Зеров М.* Шевченківський збірник // М. Зеров. Українське письменство / Упоряд. М. Сулими, післямова М. Москаленка. – К., 2003.
5. *Качуровський І.* Фоніка. – К., 1994.
6. *Костенко Н.* О рифме Т. Г. Шевченко // Актуальні проблеми слов'янської філології. Сер. Лінгвістика і літературознавство: міжвуз. зб. наук. ст. – Донецьк, 2009. – Вип. ХХ.
7. *Костенко Н.* Про риму і строфіку Шевченка // Слово і час. – 2011. – № 1.
8. *Сидоренко Г.* Ритміка Шевченка. – К., 1967.
9. *Якубський Б.* Дмитро Загул. – К., 1931.